

XVII аср бошларига келиб, Шарқий Туркистонни Мўғуллар давлати бирлаштириб турган бўлиб, структураси бўйича у Ўрта Осиё давлатларига ўхшаб кетарди, фақат бунда интеграция даражаси пастлиги билан ажралиб турарди. Мўғул харбий кўчманчи зодагонлари ва уларнинг уруглари пойтахт Ёркендда ҳам, туманларда ҳам барча нуфузли лавозимларни эгалларди.

XVII асрнинг биринчи ярмида ўша даврда Марказий Осиёда кудрати ошиб бораётган

Жўнгарлар хонлигидан гарбий мўғуллар-ойратлар ва Шаркий Туркистонга ойратлар ва козоклар томонидан сиқиб чиқарилган киргизлар мўғуллар хизматида пайдо бўлади, улар илгари мўғулларга хизмат қилган, Козок хонлигининг дашт ерларини бўлиш учун кетган козоклар ўрнига ўтганлар. Ойратлар ва киргизлар билан бир каторда XVII асрда ўз фаолиятини Шаркий Туркистонга ҳам ёйган нуфузли мусулмон дин пешволари – хўжалар, Накшбандия — хожаган сўфийлик тарикати бошликлари ҳам мўғул ҳукмдорларининг асосий таянчига айланади. Сўфийлик тарикатининг номи XIV аср Ўрта Осиё тасаввуфининг йирик вакили, миллати тожик бўлган, Бухорои-Шарифда тугилган, унинг издошлари даврида якуний шаклланган бўлгуси Накшбандия тарикатининг ташкилий асосларини ишлаб чиққан Баҳоваддин Муҳаммад Бурхониддин Муҳаммад Бухорийнинг хунари номидан (накшбанд – накш солувчи уста) келиб чиққан. Накшбандия вакиллари орасида Ўрта Осиё ва Эрон тарихи ва маданиятининг таникли сиймолари – форс тилида ёзган атоқли шоир Абдурахмон Жомий, асарлари икки тилда - Чигатой (Ўрта Осиё туркий) ва форс тилида битилган Алишер Навоий, Мирзо Улугбекнинг тахтдан туширилишига хизмат қилган ва амалда Ўрта Осиёда 40 йил ҳукмдорлик қилган Хўжа Убайдуллох Ахрор қабилар бўлган. XV асрдан бошлаб накшбандия аста-секин Коҳира ва Босниядан тортиб Хитойнинг шимолий-гарбий қисмидаги Гансу, Жануби-Шаркий Осиёда Суматра оролига, Волгабўйи ва Шимолий Кавказдан Жанубий Хиндистон ва Арабистон яриморолигача бўлган кенг ҳудудда тарқалган ал-қодирийядан кейин ислом дунёсида энг тарқалган иккинчи ўриндаги тасаввуф тарикатига айланди. Тарикат Моваруннахрнинг, киргизлар уруглари ва козокларнинг, шунингдек, Шаркий Туркистоннинг тўлиқ исломлаштирилишида муҳим роль ўйнади[Ислам.

Энциклопедический словарь. М., 1991. С. 186—188.].

Бу диний оқим, ҳар ҳолда Шаркий Туркистонда XVII асрда экстремизмга мойил бўлиб, ҳокимиятни қўлга киритиш учун кураш олиб борган. Мўғул ҳукмдорлари энг яхши ерлар ва яшма қонларидан хўжаларга фаол ажратиб бериб, натижада улар молиявий ресурслар билан таъминлаган ва мамлакатнинг энг қучли ҳукмдорларига айланган. Натижада ўзаро низоларда хўжаларга таянишга интилан мўғул ҳукмдорларининг ўзлари уларнинг таъсир доирасига тушиб қолди ва бу уларга жудаям қимматга тушган. Хўжаларнинг фитналари туфайли Султон Махмуд Хон ва Йўлбарс ўлдирилди, Султон Аҳмад Шох ва Абдуллох ҳокимиятдан маҳрум этилиб, мамлакатдан чиқариб юборилди. Мўғуллар давлатининг сўнгги ҳукмдори Исмоил хоннинг хўжалар таъсирини қамайтириш йўлидаги уринишлари муваффақиятсиз тугади, 1683 йилда у кенг қўламли фитна натижасида ағдарилиб, фитнада хўжалардан ташқари мусулмон бўлмаган қишлоқлар - Жўнгар хонлигининг хунтаижи, ҳукмдор Галдан Бошқут хон, Тибет раҳбари ва Тибет лама буддийлар қарови раҳбарияти иштирок этди.

Хўжаларнинг мўғул давлати сиёсий ҳаётига ўсиши уларнинг гуруҳлари – «октоглиқлар» ва «қоратоглиқлар» ўртасидаги қескин қарама-қаршилиқлар билан характерланди. Уларнинг рақобати диний мотивлар билан эмас, балки сиёсий фарқлар, аниқроғи, мамлакатда ҳокимият учун кураш билан белгиланар эди. Уларнинг душманлиги икки ака-ука - октоглиқлар етакчиси Муҳаммад Амин (Эшон и-Қалон) ва қоратоглиқлар етакчиси Муҳаммад Исҳоқ-Валийнинг рақобатига бориб такалади. Шаркий Туркистонда Накшбандия тарикатининг бу диний йўналишлари кураши юзага қелди. Исмоилхонни ағдариш ташаббусқори бўлган октоглиқлар етакчиси Хўжа Оппок Шаркий Туркистоннинг маънавий ва дунёвий раҳбари - теократик монархга айланди. Унинг тимсолида ўша пайт ўз қудратининг чўққисида бўлган Жўнгар хонлиги содиқ вассалликка эга бўлди. Шаркий

Туркистонда жўнгар-ойратларнинг вассалига айланган мугуллар ўз кучини саклаб колган ягона жой Турфан эди. 1713 йил жўнгарлар тахтини хунтайджи Цэван-Рабтана эгаллаб, хўжалар гаровга олиниб, Жўнгарияга олиб кетилганда Шаркий Туркистоннинг Жўнгар хонлигига карамлиги янада ўсди. 1720 йилда коратоғлилар хўжаси Дониёр Хўжа Кашгарга кайтарилди ва Жўнгар вассаллиги ҳукуки тикланди, унинг хунтаижи саройидаги тўнгич ўғлидан ташкари барча ўғиллари бутун мамлакат бўйлаб ерларга эга бўлдилар. Дониёрнинг вафотидан сўнг бу тўнгич ўғли Хўжа Жахон янги хунтаижи Галдан-Церендан Ёркенд музофотини олган, аммо Шаркий Туркистон устидан олий ҳокимиятни эмас.

Шундай қилиб, XVII аср ва XVIII бошларида Шаркий Туркистон ички сиёсий ҳаёти ва ташки сиёсатида жиддий ўзгаришлар рўй берди. Накшбандия тасаввуф тарикатининг хўжалари томонидан кўп жихатдан осонлаштирилган мугул давлатининг ички бекарорлиги мустиқликнинг йўқолиши ва унинг ҳукмрон сулоласининг барҳам топиши билан яқунланди. Шу билан бирга, хўжаларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг Шаркий Туркистондаги роли ортиб бориши сиёсий кучларнинг уйғунлашуви ва карама-каршилигига янги нарсга олиб келмади. Худудлар орасида ва худудлар ичидаги кураш хўжаларнинг ўзаро ички низолари билан тўлдирилди.

Ўша даврда Шаркий Туркистонда тўртта ҳокимият марказларининг мавжудлиги кўзга ташланади: шаркий удел - иккита удел - Комул ва Турфан, уларнинг ҳукмдорлари Ёркенд ва Кашгар хўжаларига ишонмаган марказий туманларга бўлинган, ҳамда коратоғликларнинг Ёркенд ва октоғликларнинг Кашгар маркази. Лекин шуни эътиборга олиш керакки, бу марказлар Жўнгар хонлигига вассал карамликда бўлган. Шу тарика Шаркий Туркистон давлатчилиги қарийб ярим аср - минтакага манчжур богдихонлари – 1644 йилда Хитойни босиб олган Цинь империяси ҳукмдорлари бостириб киргунга қадар мавжуд бўлган. Хитойнинг манчжур ҳукмдорларининг Шаркий Туркистонга нисбатан олиб борган сиёсатини ҳар икки томон хўжаларнинг минтака учун курашдаги аҳамиятини аниқ англаб етган цинь-жўнгар муносабатлари нуктаи назаридан кўриб чиқиш лозим. Хунтаижи Галдан билан тўқнашувда цинлар XVIII асрнинг иккинчи ярмида ерлари Цинь иттифокчиси Хал-Ху - Шаркий Мўғулистонга қарши жўнгар кампанияларининг таянчига айланган Кашгар дарвозаларида Комул ва Турфаннинг стратегик аҳамиятини тушунди. 1720 йилга келиб цин кўшинлари – хитойликлар, манчжурлар, халха-мўғуллар Комул, Пинчан ва Турфанда эди. Хўжалар яна бўлиндилар. Эмин-хўжа тарафдорлари цинларни қўллаб-қувватлаган, Азиз-хўжа тарафдорлари эса уларга қарши курашган ва Турфан кулаганидан кейин Оксув ва Ўш томон чекинган. Цинлар, Турфанни ушлаб қолишга интилиб, бу ердаги гарнизонни кучайтирган, факат жўнгарлар билан уришини маълум қилиб, асир олинган турфанликларни қўйиб юборган. Бунда жўнгарларга қарши Россия империяси билан иттифок тузишга уринилган. Бирок Россия, гарчи 1715-1716 йилларда жўнгарлардан Ёркендни тортиб олишга муваффақиятсиз уриниб кўрган бўлсада, 1760 ва 1731 йилларда Жўнгар хонлигига қарши биргаликда юриш ҳақида цинлар таклифини рад қилган.

1755-1758 йилларда Цин кўшини Жўнгар хонлигини мағлуб этиб, ойратларнинг кўпини қириб ташлади. Бу урушда ойратлар етакчиси Амурсана Турфанда цинлар гарнизонини қириб ташлаган турфанликлар томонидан қўллаб-қувватланди. Октоғлик хўжалар Цинни қўллаб-қувватлашди ва Кашгар билан Ёркендни қўлга қиришиб, коратоғлик хўжаларни қиргин қилди ва Шаркий Туркистон сиёсий майдонидан қувиб чиқарди.

1758 йилда Жўнгар хонлиги устидан қозонилган ғалабадан сўнг Турфондан Цин

кўшинлари Шаркий Туркистоннинг гарбига караб йўл олди. Улар таркибида иттифокдош Эмин-Хўжа гурухлари ҳам бор эди. Кашкарни олгач, бир неча ой давом этган Кучар камалидан сўнг, улар ўзларининг собик иттифокчилари - октоглик хўжалар кўшинларини мағлубиятга учратдилар. Гарчи хўжалар камал килинган Кучардан кочган бўлсалар-да, Оксув ёки Ўшда ўрнаша олмадилар. Циннинг кечаги иттифокчилари, энди эса уларнинг энг ёмон душманлари - октоглик хўжа Бурхониддин ва Хон Хўжа Кашгар химоясини ташкил этишга ҳаракат килдилар. Аммо цинлар кўндириш, таҳдид килиш ва сотиб олиш йўли билан хўжаларнинг потенциал иттифокчилари - киргизларни зарарсизлантиришга муваффақ бўлди. Шунга карамай, Ёркенд деворлари остида Цин армияси мағлубиятга учради. Аммо бу тактик муваффақият факат хўжалар талвасасини чўзди, холос. Цин кучлари 20 минг кўшимча аскарга эга бўлиб, Фаргона ва Бухородаги кўллаб-куватлаш базаларидан хўжаларни кесиб қўйиш учун Ўш оркали Кашгарга катта хужум уюштирди. Ёркендга қарши Хотан оркали цинлар томонидан кўшимча зарба берилди. 1759 йил 6 августда Кашгар ва Ёркенд цинлар томонидан ишғол килинди, Хўжа Бурхониддин ва Хон Хўжа эса Помир оркали Бадахшонга, Афғонистон ҳудудига кочдилар. Шаркий Туркистоннинг босиб олингани ҳақида хабар топгач, Цин императори Цянлун хўжаларни қўлга олишни буюрди ва 1759 йилда хўжалар шубхали шароитларда Бадахшонда ҳалок бўлди. Цин кўшинлари жанглари билан Яшиқўл қўлигача етиб бордилар ва Кашгарга қайтдилар[Зотов О. В. Китай и Восточный Туркестан в XV—XVIII вв. межгосударственные отношения. М., 1991. С. 106—113.].

Шаркий Туркистоннинг цинлар томонидан босиб олиниши Шаркий Туркистон жамияти ҳукмрон элитасида бирлик йўқлиги билан олдиндан белгиланган эди, чунки хўжалар аввал Жўнгар хонлигига, кейин эса Цин империясига ҳеч қандай эътибор қаратмасдан, ички низоларга муккасидан берилганди. Шу сабабларга кўра Ислом бу вақтга келиб минтақада аллақачон ҳукмрон дин бўлган бўлса-да, Шаркий Туркистон бирлигининг мустаҳкамловчи мафкурасига айлана олмади. Цинлар хўжаларнинг ички низоларига ҳакам бўлдилар, Цинларнинг тинчликсеварлигидан хомтама бўлган, сиёсий «думбуллик», мамлакат манфаатларини ва исломнинг маънавий кадриятларини устун қўя олмайдиган хўжалар шахсий худбинлик юқори бўлиши лозим бўлсада, ҳатто ўз-ўзини сақлаш инстинктини ҳам йўқотганди, оқибатда бу уларнинг мамлакати ҳам, ўзлари ҳам ҳалок бўлишига олиб келди.

Бирок хўжалар тарихи шу билан тугамади. 1815 йил Шаркий Туркистонда цинлар ҳукумати томонидан қоратоглик охун Зиёвуддин томонидан бошқарилган мусулмонлар кўзғолони бостирилди. Ўтроқ мусулмонлар билан бирга кўзғолонда киргизлар ҳам қатнашди. Буларнинг барчаси Шаркий Туркистонда Цин ҳокимиятини кийинлаштирган Ўрта Осиёда Кўкон хонлиги билан Цин империясининг мураккаб алоқалари фонида рўй берди. Кўкон хонлари Цин истилочиларига қарши қурашган жангчиларга бошпана бериб, мусулмон кўзғолончиларига қурул-яроғ, кўшинлар билан ва моддий ёрдам бердилар. XIX аср бошларида Кўконда яшаган Хўжа Жаҳонгир ва Хўжа Юсуф – Кашгар ҳукмдорлари бўлган собик октоглик хўжаларнинг авлодлари – ўлка мустақиллигини тиклаш ҳаракатига бошчилик килдилар. Шаркий Туркистоннинг мусулмон аҳолиси орасида хўжаларнинг нуфузи жуда юқори эди, халқ уларни мусулмонлар эътиқоди учун қурашчи ва чет эл ҳукмронлигидан ҳалос қилувчилар деб биларди. Октоглик хўжалар Кашгарда ҳокимиятни қайтариб олишга интиларди. 1820 йилдан 1827 йилгача Шаркий Туркистонда Цин ҳокимиятига қарши кўзғолонлар авж олган бўлиб, Мамед Алихон томонидан кўллаб-куватланган Хўжа Жаҳонгир томонидан бошқарилган. Кўзғолон бошланганида

кўконликлардан, тожиклар ва киргизлардан ташкил топган Жахонгирнинг гурухлари октогликлар кишлокларини газотга – Цинларга карши мукаддас урушга кўтаришга муваффақ бўлди, Кашгар, Ёркенд, Хўтанни олиб, Оксув ва Уч-Турфонни камал килдилар. Кўкон хони Мамед-Али Жахонгирга ёрдам бериш учун кўшин билан келди. Аммо бу муваффақиятлар вақтинчалик эди. Октоглик хўжалар ва коратоглик хўжалар, маҳаллий мусулмонлар ва Жахонгир кўшинида хизмат килган Ўрта Осиёдан келганлар -киргизлар, кўконликлар, андижонликлар ва тожиклар ўртасидаги зиддиятлар, Жахонгирнинг катъиятсизлиги ва ҳарбий ташаббусни йўқотиши кўзголонни мағлубиятига олиб келди. Жахонгир кўлга олиниб, 1828 йил Пекинда катл етилди. Бу исён Шаркий Туркистонда Цин ҳукмронлиги асосларига зарба берди, унинг конли бостирилиши эса янги мусулмонлар чиқишлари учун замин яратди. Энди барча умидлар 1830 йилда Кўкон халқининг кўмаги билан Кашгар ва Ёркендга кириб, Янги Хисорни кўлга олган Жахонгирнинг укаси Юсуф Хўжага қаратилган эди. Аммо уни цинларнинг исёнчиларга қарши ўзларини ҳимоя қилишида ёрдам берган коратоглик хўжалар кўллаб-қувватлашмади. Цин ҳукумати октоглик хўжалар ва коратоглик хўжалар ўртасида азалдан қолган адоватдан мохирона фойдаланди, каттик жанглар ва конли тазйиклардан сўнг кўзголонни бостирдилар, 1830 йил охирида Юсуф Хўжани Кўконга қувиб юбордилар. 1832 йил Хотанда, 1858 йил эса Кашгарда Жахонгирнинг жияни Валихонтўра бошчилигида, 1864 йил июнида эса яна Хотанда мулла Хабибуллох бошчилигида кўтарилган кўзголонлар цинлар томонидан шафқатсиз бостирилди. Шу даврда исён кўтарган Кашгарга Жахонгирнинг ўғли Бузрукхўжа билан келган кўшинни аҳоли шодлик билан қарши олди. Лекин бу хўжалар бошчилигидаги сўнгги кўзголонлар эди. Гарчи бундан кейин ҳам халқ галаёнлари ислом дини шиорлари остида бўлиб ўтган бўлсада, бу ҳаракатларда хўжаларнинг етакчилиги аста-секинлик билан йўқотилди[Непомнин О. Е. История Китая. Эпоха Цин. XVII — начало XX века. М., 2005. С. 377—382; Валиханов Ч. Ч. О состоянии Алтышара или шести восточных городов Китайской провинции Нан-лу (Малой Бухарин) в 1858—1859 годах. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 3. Алма-Ата, 1985. С. 97-237.].

Таъкидлаш жоизки, октоглик хўжалар ва коратоглик хўжаларнинг авлодлари, ҳудди ўз аждодлари каби, ҳеч нарсани эсдан чиқармади ва ҳеч нарсани ўрганмади, шу сабабли мустақил Шаркий Туркистон давлатчилигини тиклашга уринишлар, бундан кўра муносиб тарзда қўлланиши мумкин бўлган катъият билан, аввалги ҳатоларни такрорлаб, ўтмишдан сабоқ олмасдан, муваффақиятликка учради. Бугунги кунда ҳам Шаркий Туркистон жамияти қучларининг бир қисмининг яна асосан диний Исломий шиорлар остида Хитойдан ажралиб чиқиш ва мустақил давлат тузиш учун кураши тўхтамайди. Ана шу ҳолатлар туфайли хўжаларнинг қўллаб-қувватлаш хали тарих мулкига айланмаган, улар бундан 200-300 йил илгари бўлгани каби хали маҳаллий мусулмонлар орасида акс-садо бериб турган Шаркий Туркистонда ҳамон долзарбдир.

А. Ш. Кадырбаев

Институт востоковедения Российской академии наук доктор исторических наук,
профессор

Абу Муслим таржимаси